

Riho Saard

KRISTLUSE
AJALUGU

SELLE
ALGUSEST
TÄNA-
PÄEVANI

Toimetaja Taavi Minnik
Keeletoimetajad Mai Luht, Piret Ruustal, Riste Uuesoo
Kujundaja Tiina Sildre
Kartograaf Rein Kask
Küljendaja Erje Hakman

ISBN 978-9949-466-97-9

© Autor ja kirjastus Argo, 2013

www.argokirjastus.ee

Trükitud Print Best Trükikojas

Ajaloolist tõde kristlusest tuleb otsida nii kristluse seest
kui ka väljastpoolt kristlust.

Paulile ja Sergole

SISUKORD

EESSÕNA	7
SISSEJUHATUS	9
Kirikuajaloo kirjutamise ajalugu	9
JEESEST APOSTELLIKE ISADENI	21
Inimene Jeesus, naisest sündinu	22
Apostlite aeg	33
APOSTELLIKEST ISADEST VARAKATOLIKU KIRIKUNI (u 90 – u 500)	39
Varakristlik kiriklik elu ja korraldus	40
Kirik ja impeerium	67
Donatistid, ariaanid ja pelagianistid – väljakutse Rooma katoliiklikule riigikirikule	91
Kristlik-askeetlik liikumine	101
Rooma primaat ja paavstlus	110
VARAKESKAJA KIRIK LÄÄNES (u 500–950)	115
Kristliku impeeriumi loomine Läänes	116
BÜTSANTS (u 500–1000)	133
Kristliku impeeriumi loomine Ida-Rooma riigis	134
KÕRGKESKAEG JA LÄÄNE KATOLIIKLUS (950–1350)	159
Reformidest reformpaavstluseni	160
Vagadusliikumised ja skolastilise teoloogia õitseng	190
HILISKESKAEG (1300–1517)	217
Kontsiliarism, idee ja teostus	218
Humanism, müstika ja ilmikvagadus	232
Renessansspaavstid (1447–1521)	254
REFORMATSIOON (1517–1560)	259
Martin Luther (1483–1546) ja Saksa reformatsioon	260
Jean Calvin (1509–1564) ja Šveitsi reformatsioon	300
Inglismaa kirikureform ja anglikanism	304

KONFESSIONALISM (1560–1690)	313
Roomakatoliiklik konfessionalism	314
Luterlik ortodoksia	332
Protestantlik müstika	345
Konfessionalism ja isevalitsus Prantsusmaal	349
Kalvinistlik teokraatia Inglismaal (1558–1689)	360
INDIVIDUALISMI LÄBIMURRE (1650–1800)	377
Konfessionalismi lagunemine ja maailmapildi muutumine	378
Valgustus ja valgustusteoloogia	415
Ortodokslik Venemaa	428
KRISTLUS 19. SAJANDIL	437
Roomakatoliikluse tõus	438
Protestantlik kristlus ja teoloogia Euroopas ja Ameerikas	448
Loodusteaduste ja ühiskonnateooriate väljakutse	486
Kolmas Maailm ja oikumeenia	498
KRISTLUS 20. SAJANDI ÜHISKONDADES	513
Modernism, totalitarism ja sekularism	514
LÖPPSÕNA – KRISTLUS JA KIRIK TÄNA JA HOMME	576
PAAVSTID HILISANTIIGIST TÄNASENI	587
KRISTLUSE AJALOO KRONOLOOGIA	593
VALIK KIRJANDUST	631
ISIKUNIMEDE REGISTER	635

EESSÕNA

Globaliseerumisprotsesside tulemusel sündinud maailmakontaktsus nõuab mitmetuhandaastase kristliku traditsiooni tundmist, sest see moodustab õhtumaise kultuuri aluse ja on üheks põhikeeleks euroopaliku kultuuri lugemisel ja mõistmisel.

Kõrgkeskajast alates on Euroopat istutatud meie südamesse. Seda on tehtud läbi rahumeelsete kultuurikontaktide, erinevate kloostrikultuuride vahendusel, aga ka vägivaldseid sunnivahendeid rakendades. 16. sajandi reformatsioon tõi meile uue Euroopa, mis vastandas ennast nii keskaegsele kui ka uuendatud trentoistlikule katoliiklikule Euroopale. Ometi ei roogitud täielikult välja ka keskaegset, mineviku Euroopat.

Kõik suured mõttevoolud ja ideoloogiad, mis vormisid uusaja Euroopat, on mõjutanud ka eestlasi. “Olgem eestlased, aga saagem eurooplasteks!” sõnastas aastal 1905 nooreestlaste kultuuriliikumise juht Gustav Suits (1883–1956) uue liikumise kredo. Eurooplaseks saamist tuli tollal mõista prantsuspäraselt, mis tähendas nõustumist riigi ja religiooni lahutamisega. Oleme saanud kogeda oma lähiajaloo ka viiekümneaastast perioodi, kui Euroopa oli eemale tõmbunud ja tõrjutud meie olemise ruumist ning kristlus surutud ühiskonna ja elu äärealale, kus talle oli ette nähtud hääbumine.

Alates 2004. aastast, kui Eesti kuulub Euroopa Liitu, võib väita, et oleme aktiivsemalt kui kunagi varem senises ajaloos oodatud kandma vastutust Euroopa ja selle väärtuste tuleviku eest ning looma Jacques Delors’i (s 1925) sõnul sellele majanduslik-poliitilisele kooslusele ka mõtet ja hinge. Millised Euroopa rahvad, poliitilised juhid ja vaimueliit on minevikus Euroopale mõtet ja hinge loonud, kas katoliiklased, õigeusklikud või protestandid, on selle õpik-lugemiku teema. Raamat keskendub õhtumaise kristluse ajaloole Euroopas ja mujal maailmas, pakkudes võimaluse teemast huvitatutel tutvuda kristluse, selle erinevate institutsioonide ning voolude arenguga, mis kokkuvõttes on aluse pannud Euroopa identiteedile ja euroopluse universalismile.

“Euroopa on kristlik mõiste,” on öelnud Erlangeni ülikooli kirikuloolane Walter von Loewenich (1903–1992). Medievalist Christian Krötzl (s 1956) on küsinud, kas

paavstid panid Euroopale aluse. Esimene paavst, kes hakkas kristlaskonnast rääkima Euroopana, oli Benedictus XII (ametis 1334–1342). Kristliku Euroopa sünnist alates on Euroopa kultuuri üheks lahutamatuks osaks olnud just läänekristlus oma mitmekülgsetes ilmnemisevormides. 20. sajandi juhtivaid Euroopa sotsiaal- ja majandusajaloolasi Fernand Braudel (1902–1985) on öelnud: “Läänekristlus oli ja on jätkuvalt euroopaliku mõtte olulisim struktuurielement.”

Monoteistlik kristlus on koos judaismi ja islamiga juurutanud euroopalikku elutunnetusse usu sealpoolsuses olevasse personaalsesse headusesse või absoluuti ja siinpoolsuses olevasse personaalsesse kurjusesse ning üksiku inimhinge väärtuse tunnustamise. Mõlemad metafüüsilised ülemjõud – jumal kui absoluut ja saatan – toimivad uusaja algusest alates veel ainult inimesesse suletuna ning see suletus ongi see, mida nimetame uusaegseks euroopalikuks individualismiks.

Millised väärtused ja väärtushinnangud kehtivad õhtumaises kultuuris tänu kristlusele ning millised sellest sõltumata? Patriarhaalses antiikühiskonnas sündinud ja selle väärtusi kajastav Piibel ei ole olnud ühemõtteline vabaduse, vendluse ja võrdsuse allikas. Aga kui need ideaalid valgustusaja ja ka marksistliku tööliikumise mõjul euroopalikus elutunnetuses kinnistusid, siis leiti neile tagantjärele toetus ka kristlusest. Samal viisil on kristlus mõjutanud ja kujundanud ka Euroopa pimedamat poolt, kuhu kuuluvad ususõjad, inkvisitsioon, juudiviha, teoloogiline antropoloogia koos naise allutamise ja häbi- ja süükuultuuri nähted.

Sel viisil nii positiivse kui ka negatiivsega läbi põimunud kristlusel on tänapäeva eurooplase jaoks teatav kollektiivse mälu funktsioon. Teoloogilise mõtteloo ajaloolane Jaroslav Pelikan (1923–2006) on tunnistanud, et kaks tuhat aastat vana kirikuajalugu on kujutanud tema jaoks suurt probleemi: kas nii pikast ajaloost võib ühe inimelu jooksul üldse luua endale mingisuguse ettekujutuse? Nii on lood ka käesoleva õpik-lugemiku autori ja raamatuga, mille esimene versioon “Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest kuni tänapäevani” ilmus 2005. aastal. Uut käsikirja on kaasajastatud uuemate teadusartiklite ja uurimuste läbitöötamisega ning seda on laiendatud kogu maailmale. Raamatus põimuvad mitmed erinevad aja- ja mõttelood ning sellele annab teatavat eripära eesti dimensiooni lisamine.

Algusest peale on eesmärgiks olnud mitte vahendada pelgalt daatumeid ja nimesid, mis paneksid lugejat lõputut igavust tundma. Kristluse ajalugu on püütud vahendada siin nii, et käsitluse taga oleks tunda ka elavat isiksust ja uusi teaduslikule tunnetusele rajatud lähenemisnurki. Raamatut võib käsitleda kui pikka loengut. Sellega mõtlen tänulikult kõigile oma õpilastele.

Tolle, lege!

Autor

SISSEJUHATUS

Kirikuajaloo kirjutamise ajalugu

Kirikuajaloo spetsiifikaks on side teoloogiaga. Seetõttu on kiriku ajalugu defineeritud nii ajaloo- kui ka teoloogiateaduseks. Kuna mõiste “kirik” on mitmetähenduslik ja puudub üldkehtiv kiriku mõiste, on selle tagajärjeks paratamatult erisugused kontseptsioonid kirikuajaloo ülesannetest ja eesmärkidest. Nii nagu ülikooli piiblikesegeet ja kirik loevad ning tõlgendavad Piiblit erinevalt, tõlgendavad ka ajaloolane ja kirik ajalugu erinevalt. Dogmaatiline käsitlus kirikust ei kuulu pärast 18. sajandit enam akadeemilisse kirikuajalookirjutusse.

Kirikuajaloolased Martin Schmidt (1909–1982) ja Gerhard Ebeling (1912–2001) leidsid teoses “Kirchengeschichte als Geschichte der Auslegung der Heiligen Schrift” (Kirikuajalugu kui Piibli tõlgendamise ajalugu, 1947) visiooni, et ühtne arusaam kirikust ja selle ajaloost võidakse saavutada tingimusel, kui kirikuajalugu esitatakse Piibli tõlgendamise ajaloona. Nende järgi on kirikuajaloo ülesandeks osutada, mil viisil Piibli põhjal üha uuesti tõlgendatud kristluse sõnum on mõjutanud erinevaid ajastuid ja kultuure.

Ernst Benz (1907–1978) aga pidas oikumeenilise (vastand konfessionaalsele ehk usutunnistuslikule) kirikuajaloo uurimise võimaluseks dogmaatika asemel keskendumist kristlikule elule, mis on õpetusega võrreldes palju ühtsem. Oikumeeniline kirikuajalugu eeldab Benzi järgi vabanemist provintslisest, rahvuslikust ja konfessionaalsest piiratud ning käsitlusest, mille järgi kirikuajalugu on esmajärjekorras vaimulikkonna ja teoloogide ajalugu.

Täiesti vastandlik on olnud katoliiklaste lähenemine, kes lähtuvad samaaegselt dogmaatilise ja empiirilise kirikukäsitlusest. Näiteks käsitles Kurt Dietrich Schmidt (1896–1964) kirikuajalugu kui Jeesuse Kristuse tegevuse jätku. Sellega

langes paljuski kokku ka Hubert Jedini (1900–1980) seisukoht, et kirik kui ajalooline suurus põhineb jumala sisenemisel inimkonna ajalukku. Jedini järgi tahtis Jeesus näha kirikut inimeste juhtimise all oleva inimeste kui jumala rahva ühendusena, tehes nii kiriku sõltuvaks inimeste tegudest, aga ka inimlikest nõrkustest.

Saksa ajaloolane Richard Fester (1860–1945) ennustas 1908. aasta Berliini rahvusvahelisel ajaloolaste konverentsil kirikuajaloo ühtesulandumist üldajalooa. See oli ettenägelik katse öelda, et kirikuajalugu peaks sarnaselt usundiloole olema vabastatud teoloogiast. Jätnud selja taha müstilise, konfessionaalse, spirituaalse, pragmaatilise, romantilise ja idealismi arengufaasid, on kirikuajalugu muutunud lõplikult profaanajalooks, tõdes Walter Nigg (1903–1988) teoses “Die Kirchengeschichtsschreibung” (Kirikuajaloo kirjutamine, 1934). Tõdemus oli siiski ennatlik. Kirikuajaloo seotust teoloogiaga peetakse siiski endiselt vajalikuks ja seda õpetatakse peamiselt usuteaduskondades.

Mis siis teeb kirikuajaloost spetsiifiliselt teoloogilise distsipliini? Teoloogide arvates on selleks nende uuritav objekt kirik ise. Kirik, mille defineerimisel lähtuvad eklesioloogid johanneslikust inkarnatsiooniteooriast ja käsitlevad kirikut kaheloomuseliselt ehk düofüsiitlikult. Neist realselt ajalooteaduses kasutatavate meetoditega uuritav on ainult inimlik, kuid just see on teoloogia jaoks tegelikult kõige vähem oluline. Näiteks inimesena oleks pidanud Jeesus olema mõeldav ainult koos oma bioloogilise ajalooa. Kuid tema puhul on kõik teisiti, sest teoloogia on vabastanud Jeesuse bioloogilise isa minevikust. 3. sajandil laiemalt kasutusele võetud apostellikust ristimistunnistuses (*Apostolicum*) peetakse ühest küljest küll oluliseks rõhutada, et Jeesus sündis ajaloos, aga siiski ilma ajaloota. See tähendab, et läbi vanemate eituse ületab Jeesus temast kirjutatud kanoonilistes evangeeliumides oma bioloogilise põlvnemisloo. Ta muudab bioloogiliste ja ajalooliste isade mahajätmise ka oma jüngrite kutsumise (Mt 4:19–22, Lk 14:25) ja sõnumi (Lk 18:28–30) osaks. Jumal-isa tahtmise järgi elavate ajalugu ajalooteaduslike meetoditega uurida ei saa. Nii jääbki kiriku düofüsiitlikust jumalikust poolest nn teoloogiline ajalugu kirjutamata ja jääb üksnes usu küsimuseks. Niisugusena kuulub kirikuajalugu teoloogiasse, aga mitte ajalooteadusesse.

Eksitav on eklesioloogiline õpetus ühest kirikust, millesse uskumist kristlastelt usutunnistuses nõutakse. Usutunnistuse kirik on üksnes teoloogiline suurus, aga mitte ajalooline. Uus Testament tunneb erinevaid hellenistlikke ja juudikristlikke (kodu)kirikuid, millel olid erinevad kristoloogiad. Ajaloolase uuritavaks objektiks ei ole teoloogiline kirik. Objektiivsust taotleval ajaloolane ei saa uurida kristluse ajalugu kristlikult kiriklikult. Akadeemilises käsitluses ei päde kirikuajaloo kohta põhimõtte, et vaimulikke asju tuleb seletada vaimulikena, vaid oluline on arvesse võtta majanduslike, sotsiaalsete ja psühholoogiliste tegurite mõju kristlusele. Kristluse ja kiriku ajalugu on kristluse sotsiaal-kultuuriliste ajalooliste ilmne-

misvormide ehk erinevate kirikute ja usuliikumiste kui kristluse tõlgenduste ja nende leviku ajalugu. Nõnda uuritud kirikuajalugu on ka teoloogilistest distsipliinidest ainus, mis suudab öelda midagi objektiivsemat kui ainult seda, et “Kristus on öelnud, et sellele kaljule ma võtan ehitada oma kiriku ja põrgu väravad ei saa sellest jagu”. (Mt 16:18)

Kirikuajalookirjutuse pikk traditsioon demonstreerib ilmekalt kiriku mitmetahulist suhet ajaloosse. Tuleb tõdeda, et juba algkristlaste suhe ajaloosse oli kahetine. Üldjoontes polnud esimesed kristlased huvitatud ajaloost, sest ootasid selle kiiret lõppu. Kuid seoses apostolaadiga pandi juudikristlaste hulgas siiski rõhku ka autentsele ajaloolisele kogemusele ja konkreetsete sündmuste tunnistamisele. “Niisiis peab saama Jeesuse ülestõusmise tunnistajaks koos meiega üks neist meestest, kes on meie hulgas olnud kogu selle aja, mil Issand Jeesus meie juures käis sisse ja välja, alates Johannese ristimisest kuni päevani, mil ta meilt võeti üles.” (Ap 1:21 jj) See apostlikus saamise peamine kriteerium asendus peagi ilmutuslikuga. Kui Paulus oleks eespool kirjeldatud uue apostli valimiskoosolekul viibinud, poleks teda saanud isegi kandidaadiks esitada, sest tal puudus ajalooline kogemus. Ometi sai temast algkristluse üks juhtivapostleid, kelle autoriteet oli pärit talle valgusena ilmunud Jeesuse kõnetusest ning kes oma kirjades kirjutabki peamiselt pre- ja posteksistentsest Jeesusest kui jumala saadetust ja pärast surma taevasse läinud kirkastatud jumalapojast, aga mitte midagi ajaloolisest Jeesusest.

Täpselt samasuguse nähtusega puutume kokku ka varakiriku usutunnistuse juures. *Apostolicum*¹is, mida kasutati 200. aasta paiku ristimistunnistusena peamiselt Roomas (*Symbolum Romanum*), öeldakse: “Mina usun [---] Jeesusesse Kristusesse, tema ainsasse Pojasse, meie Issandasse, kes on saadud Pühast Vaimust, sündis Neitsi Maarjast, kannatas Pontius Pilatuse ajal, löödi risti, suri ja maeti, astus alla surmavalda,¹ tõusis kolmandal päeval üles surnuist, astus üles taevastesse, istub Jumala, Isa kõikvõimsa, paremal poolel, kust ta on tulemas kohut mõistma elavate ja surnute üle [---].” Usutunnistus ei sisalda Jeesuse elust, tegevusest ja õpetusest mitte midagi, aga selle asemel mainitakse seal näiteks surmavallas käimist, millele ei leidu kanoonilistest evangeeliumitekstidest mitte mingisugust alust, aga millesse uskumist kristlastelt ometi nõutakse.

Kirikuajaloo isaks tituleeritakse Caesarea Eusebiost (u 260–339), kes elas uue ajastu alguses, mil tagakiusatud kristlusest sai toonaste antiikreligioonide kõrval sallitud usund. Eusebios kirjutas võitleva ja võiduka kirikuajaloo “*Historia ecclesiastica*” (Kiriku ajalugu, u 330), mis ulatus ajalisel esimese kristliku keisri Constantinus Suure valitsusajani. Antiikajale omase ülesehitusega teoses kujutatakse kristlasi piiskoppide poolt juhitud rahvana, kelle vaenlasteks olid paganad, juudid ja kristlikud teisitimõtlejad; kelle võitlusteks kujunesid tagakiusamised,

¹ *Descendit ad inferna* = astus alla põrgusse.

millest tõusid kangelastena esile märtrid. Kõik peavoolust erinevalt uskuvad kristlased kui kirikut ähvardavad vaenlased ja õiget usku moonutavad hereetikud jäid Eusebiosel väljapoole kirikut. Nii ei saa me Eusebiose teosest midagi teada näiteks Egiptuse õitsvast koptikristlusest, mille ortodokssuse suhtes oldi peavoolu kirikus skeptilised. Mitteortodokssetel ei saanud olla ka ajalugu.

Kuigi Eusebiose teos polnud tänapäevaste mõõdupuude järgi ajalookirjutuse meistriteos, püsis see aastasadu oma žanris ületamatuna. Teos tõlgiti ka süüria keelde ja seda jätkati Konstantinoopoli Sokratese (s 380) poolt kreekakeelses Ida-Rooma riigis ja Aquileia Rufinuse² (u 340–410) poolt ladina keelde tõlgituna Lääne-Roomas. Need tõlked kujundasid keskaegse arusaamise kirikuajaloost. Eriti tähtsaks kujunes traditsiooni jätkuvuse ehk suksessiooni mõiste, mis Eusebiose töödes ilmnis piiskoppide apostelliku traditsiooni järjepidevuse rõhutamisenä. Kirik käsitles ennast selle tõelise säilitajana, mistõttu selle jätkuvusest kujunes kirikuajalookirjutuse põhiteema.

Lääne kirikuks Augustinus (354–430) kirjutas aastatel 413–427 22-köitelise teose “De civitate Dei” (Jumala linnast). Tegemist oli ajaloooteoloogiaga, millel oli arvestatav mõju keskaegsele ajalookirjutusele ja mis pakkus uue tõlgenduse maailma ajaloo ja selle liigenduse kohta.

Keskaeg ei olnud historiograafia hiilgeaeg. Kirik ja riik olid keskajal omavahel sedavõrd tihedalt põimunud, et kirikuajalugu sulas kokku ülejäänud ajalooa. Uusi üldkäsitlusi ei loodud. Eriliselt vohas hagiograafia ehk pühakute elulugude žanr, mille eesmärk oli peamiselt harduslik ja liturgiline, mitte aga ajalooline. Mõnede kirikuprovintside ja vaimulike institutsioonide ajalood on siiski ka tänapäeval tähelepanu väärivateks ajalooallikateks. Tuntumad neist on Beda Venerabilise (u 673–735) anglosakside kiriku ajalugu “Historia ecclesiastica gentis Anglorum” ja Bremeni Adami (surn u 1081–1085) Hamburgi peapiiskopkonna piiskoppide ajalugu “Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum” (u 1075). Nende kõrval võib veel ära mainida liturgilise sümboolika isa Walafrid Strabo (u 808–849) liturgia ja kiriklike institutsioonide ajaloo “De exordiis et incrementis quaruandam in observationibus ecclesiasticis rerum” (840–842).

Uue impulsi kirikuajaloo käsitlemisele andis humanism ja selle nõue tagasi-pöördumiseks algallikate juurde – *ad fontes*. Suuresti tänu Rotterdami Erasmusel (1469–1536) taasavastati Lääne-Euroopas varakatoliiklik kirjandus ja eriti kreekakirikuisade tööd. Nüüd oli olemas mõõdupuu, millega sai mõõta oma aja kiriklike olusid. Humanismi kirikukriitika mõju kirikuajalookirjutistele sai avalikuks küll veidi hilinenult, kuid sedagi suuremate tagajärgedega, kui osati arvata.

Humanistide poolt alustatud kirikukriitikat jätkasid reformaatorid. Kritiseerides katoliku kirikut, püüti nii teoloogilistel kui ka kirikupoliitilistel põhjustel

² Rufinuse tõlgituna ilmus näiteks ka Egiptuse munkluse ajalugu “Historia monachorum in Aegypto”.